

Värmdö kyrka

© Stockholms stift
Stockholm 2008
www.svenskakyrkan.se/stockholmsstift
info.stockholmsstift@svenskakyrkan.se

Värmdö kyrka

Värmdö församling, Värmdö kontrakt, Stockholms stift

Värmdö Prästgården 2:1, Värmdö socken, Värmdö kommun, Stockholms län, Uppland

Värmdö kyrka är Stockholms skärgårds äldsta och enda medeltida kyrka. För att vara en uppländsk medeltidskyrka är den ovanligt stor, vilket avspeglar att den var byggd för att tjäna en stor församling. Kyrkan är troligen uppförd under 1300-talet med tillbyggnader av sakristia, vapenhus och gravkapell under 1400-talet.

Gravkapellen har tjänat som gravkor åt släkterna Fleming, Bagge, Snakenborg m fl och kyrkan är rikt smyckad med gravminnen efter de i trakten betydelsefulla släkterna. Kyrkan äger även ett stort antal medeltida träskulpturer.

Värmdö kyrka är skyddad enligt 4 kapitlet lagen om kulturminnen.

HISTORIK

Den nuvarande kyrkan måste ha haft en föregångare. När den nuvarande kyrkan börjar byggas är inte klart. En kyrka i Värmdö nämns första gången 1314 i en taxeringslängd upprättad av domkapitlet i Uppsala. 1319 ska ärkebiskopen med följe kommit till kyrkan och 1323 ska ett ting ha hållits vid kyrkan. När den nuvarande kyrkan börjar byggas är inte klarlagt. Enligt tidigare forskning har en påvlig bulla från 1390, med löfte om avlat för alla som bidrog till kyrkans underhåll, satts som en bakre gräns för bygnadsåret. Senare uppgifter kan dock tyda på att en stenkyrka fanns här redan vid 1300-talets början.

Ägarna till Norrnäs, som var Värmdös enda sätesgård under medeltiden, var engagerade i kyrkan. Enligt uppgift ska Jens Fleming, som ägde Norrnäs i slutet av 1300-talet, ha dött 1395 och begravts i Värmdö kyrka som han låtit bygga. Ägarna till Norrnäs hade under medeltid patronatsrätt, d v s rätt att tillsätta präst i församlingen.

När den nuvarande kyrkan av sten uppfördes utformades den som en salkyrka med oputsade murar, täckt av ett högt sadeltak med spåntäckning. På 1430-talet byggdes sakristia och vapenhus till och under 1480-talet tillkommer gravkapell på både norra och södra sidan. Dessa lades under samma tak som sakristian och vapenhuset, vilket innebär att kyrkan fick sin nuvarande korsform. Gravkapellen tjänade som gravkor åt traktens viktiga släkter; Fleming, Bagge och Snakenborg m fl.

Från medeltid fram till 1800-talets slut var Värmdö kyrka hela Värmdö sockens och skeppslags kyrka, omfattande 16 fjärdingar och var samlingsplats för hela skärgården. I äldre tid gick viken ända upp till kyrkan, där båtarna från öarna kunde lägga till. Till socknen hörde bl a Boo, Gustavsberg, Ingarö, Orminge, Ljusterö och Möja.

Värmdö innehåller ordet *värmd* i betydelsen vak som inte fryser till. Vindöström är en del av Värmdö socken i Värmdö skeppslag, där isen lägger sig sent eller är tunn. Där tycks upphovet till namnet Värmdö finnas.

BESKRIVNING

Omgivningen

Värmdö kyrka ligger är belägen på en kulle invid Värmdövägen som slingrar sig genom landskapet. Söder om kyrkan och vägen ligger Prästfjärden. Den stora stenkyrkan dominerar landskapet och omges i huvudsak av ett ålderdomligt kulturlandskap. Sju gravfält från järnåldern i närheten av kyrkan visar att området varit bebyggt sedan förhistorisk tid.

Bebyggelsen närmast intill kyrkan utgörs av sockenstugan vid vägen och ett antal rödfärgade, knuttimrade byggnader som tillhör Värmdö **skeppslags** fornminnesförening. Sockenstugan är inrymd i ett tingshus från 1770-talet, ombyggt under tidigt 1900-tal. Fornminnesföreningens byggnader utgörs av det gamla kyrkstallet, en f d grindstuga samt två hitflyttade hus. Intill kyrkan står också en byggnad uppförd under 1980-talet, som rymmer personal-, kontors- och förrådsutrymmen samt en förråds- och dasslänga.

Kyrkomiljön

Kyrkans äldsta kyrkogård omgärdas av en **bo-gårdsmur** av gråsten. Längst med murens insida växer en trädkrans. Kyrkogården var i äldre tid mindre än nu, eftersom den har utvidgats vid fler tillfällen, senast åt öst 1876. Mursträckningen norr om kyrkan är troligen bevarad i sitt medeltida läge. **Stigluckor** finns i muren söder och väster om kyrkan. De är uppförda under tidigt 1700-tal och är slätputsade, vitt avfärgade och täcks liksom kyrkan av spåntak.

Vid kyrkogårdens sydöstra hörn står ett gravkapell som är uppfört under 1890-talet av gråsten och med ett högt spåntäckt **sadeltak**. Fönstren utgörs av rundbågiga trefönstergrupper.

Ingångarna är placerade åt norr och söder och har stickbågiga järnsmidesportar med överliggande halvmåneformade **rosettfönster**. I det södra **gavelröstet** finns ett kors av granit. Fönster- och dörrromfattningar är slätputsade, delvis med **rusticering**. Fönstren har karm och spröjs av järnsmide. Intill gravkapellet finns en ingång genom **bogårdsmuren**, försedd med en järnsmidesgrind.

Gravkvarteren är gräsbevuxna med grusade gångar. Gången från **stigluckan** i söder till sydportalen är lagd med betongplattor. Längst med gången till gravkapellet växer en cypressallé. Kyrkans västportal och gravkapellet flankeras av två höga cypresser.

Klockstapeln.

Kyrkogårdens äldsta gravvårdar, varav några har smideshågnad, återfinns framförallt sydväst om kyrkan. I **bogårdsmurens** nordöstra del finns ett **gravkor** uppfört över Victor Wahlbergs familjegrav 1903. **Gravkoret** är utfört av granit och täckt av torvtak.

Kyrkogården utvidgades norr om **bogårdsmuren** 1915 och 1958. Den utvidgade delen utgörs av en skogsbevuxen höjd där även en minneslund anlades 1977. Delar av den yngre kyrkogården har karaktär av skogskyrkogård med fritt placerade gravvårdar. I norr och väster omgärdas kyrkogården av smidesstaket.

Norr om kyrkan uppfördes en låg byggnad av betong med plant plåttak under 1970–80-talet. Byggnaden rymmer pannrum, förråd och toaletter.

På en höjd väster om kyrkan står 1809 års klockstapel. Den är rödfärgad, klädd med slät panel och i nedre delen med lockpanel. Ljudluckorna är målade svarta och den svängda huven är spåntäckt.

Kyrkobyggnaden

Den första stenkyrkan uppfördes under medeltid som en **salkyrka**. Utvändigt hade kyrkans gråstensmurar detaljer av tegel. Norrsidan hade inga fönster och syd- och östfönsterna var troligen smala och högt sittande. **Långhusets** inner-tak täcktes ursprungligen av ett platt brädtak.

På 1430-talet byggdes **sakristia** och **vapenhus** till och båda ursprungligen valvslogs. På 1460-talet slogs **långhusets stjärnvalv** efter tyska förebilder. Under 1480-talet tillkom två gravkapell som exteriört lades under samma tak som **sakristia** och **vapenhus**. Tillbyggnadernas **sadeltak** gjordes lika höga som **långhuset** och kyrkan fick sin korsform. Till förändringar utförda efter

medeltiden hör **benhuset** som uppfördes 1687 väster om **vapenhuset** samt den södra korsarmens kraftiga **strävpelare**. Kyrkans fönsterstorlekar kom till under 1700-talet.

Exteriör

Kyrkans gråstensmurar är synliga med vitputsade, brett utstrukna fogar. Kyrkans igenmurade **korfönster** och runda **blindering** i öst är vitputsade liksom **benhuset**. **Sakristians** norra **gavelröste** är utfört av oputsat tegel, lagt i **munkförband** med dekorativt murat strömskift. De höga branta takfallen täcks sedan medeltiden av spån. **Långhusets** takstolar är bevarade sedan byggnadstiden.

Kyrkfönstren sitter indragna i slätputsade och vitkalkade djupa rundbågiga fönsternischer med solbänkar av svartmålad plåt. Fönsterbågarna är småspröjsade med enkla yttre och inre träbågar, både exteriört och interiört målade vita. Hängrännor och stuprör är utförda av koppar och förankrade med stag i murverket.

Ingångar till kyrkan finns i **vapenhuset** samt i västra gaveln, båda försedda med portar som nyttillverkats under 1990-talet. Granittrappan till sydportalen är även den nyttillverkad.

Exteriör från söder.

Interiör

Långhusets vitkalkade **stjärnvalv** är slagna under 1460-talet och av en typ som är vanlig i tyska ordenskyrkor. Från samma tid är spiraltrappan av tegel till vinden i **långhusets** västra del. Väggarna är vitkalkade med sju kalkmålade medeltida **konsekrationskors**.

Det s k Baggekoret i norr har **stjärnvalv** slagna vid byggnadstiden under 1480-talet och är försett med en murad **tumba**. Den är utförd av sandsten 1636 med huggna bilder av Bagge och hans två hustrur. På väggarna finns **epitafier**, varav ett är daterat till omkring 1500. Skrudskåpen i Baggekoret tillkom 1988.

Det s k Flemingska koret i söder togs i bruk som gravkapell under 1600-talet då **stjärnvalvet** slogs. Väggarna är smyckade med **epitafier** och

begravningsvapen från samma tid. Under koret finns en **gravkrypta**.

Sakristian uppfördes under 1430-talet och har vitkalkade väggar och ursprungligt **kryssvalv**. Under 1960-talet gjordes en nedgång till en nybyggd källare. Nedgången är utförd med spiraltrappa försedd med ett enkelt smidesräcke. Samtidigt lades golvet i **sakristian** om med kalkstensplattor och ett altare anordnades av en stålkonstruktion med marmorskiva. Den kraftiga bräddörren till **sakristian** är järnbeslagen åt kyrkorummet och åt **sakristian** försedd med ett kraftigt **stocklås**.

Vapenhuset är liksom **sakristian** uppfört under 1430-talet och har vitkalkade väggar och ett ursprungligt **kryssvalv**. Kyrkans ursprungliga sydportal, ingången till **långhuset**, är bevarad

Kyrkorummet mot öst.

med sin trespråkiga portal. Dörren mellan **vapenhus** och **långhus** togs bort vid 1969 års restaurering. På norra väggen har utsparats rester av medeltida kalkmålningar som togs fram på 1960-talet.

Samtliga golv i kyrkan lades om med kvadratisk tegel under 1960-talet, med undantag för **sakristians** och **korets** golv. I **långhusets** mittgång lades en stor mängd gravhällar av kalksten tillbaka. **Korets** kalkstensgolv från 1700-talet, med ilagda gravhällar, kompletterades under 1960-talet med kalkstensplattor.

Stormaktstiden avspeglar sig i interiören, inte bara i 1600-talets **sandstenstumba** och **korens barockepitafier**, utan även i den rikt skulpterade predikstolen av ek. Den är utförd 1667, möjligen av mästaren Hans Hebel från Schleswig-Holstein. I ljudtaket återfinns Jöran Fleming och hans hustru Sigrid Gyllenstiernas vapensköldar. Kyrkans dopfunt härrör även den från tiden och är utförd av sandsten med röd kalkstenssockel.

Bänkinredningen av furu på tegel**postament** tillkom på 1960-talet. Även orgelläktaren härrör från samma tid och är utförd fristående på pelare av brunmålat stål. Läktarbarriären består av vitmålade svarvade pelare. Under läktaren uppfördes samtidigt ett omklädningsbås av tegel samt

Kyrkorummet mot väst.

ett tegel**postament** med inlagda kalkstenshällar. Till 1960-talets restaurering hör också altaret, uppmurat av tegel med skiva av kolmårdsmarmor på platsen för det medeltida altaret. **Altarringen** med vitmålad svarvad barriär nyttillverkades 1992. Orgeln är byggd av orgelfirman Söderling 1860 och bevarar 18 söderlingstämmor. Orgelfasadens ursprungliga färgsättning återställdes vid en restaurering 1975.

Övriga inventarier

Kyrkan bevarar en stor mängd medeltida träskulpturer. Nämnas kan bl a **triumfkrucifixet**, som härrör från tidigt 1300-tal och troligen

Triumfkrucifix.

Triumfkrucifix, baksidan.

kommer från den tidigare kyrkan på platsen. Altaret smyckas med ett rikt snidat altarskåp, med scener ur **passionshistorien**, tillverkat på 1400-talet. S:t Olofsskåpet är tillverkat 1514 av Lars Snickare. Till kyrkans medeltida föremål hör även en ljuskrona med en S:t Göransbild på varje arm. Nämnas bör även delar efter två medeltida dopfuntar från 1300- respektive 1400-talet, förvarade i **vapenhuset**.

Till 1600-talet hör kyrkans stora innehav av **begravningsvapen**. Samtida är även två träskulpturer som framställer en liggande Kristusfigur samt två processionsstavar med träskulpturer, varav den ena framställer Josef och den andra Maria. Värmdö kyrka har även en rik

Altarskåp.

uppsättning av textilier, varav de äldre främst härrör från 1600- och 1700-talen.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK

Med sin storlek och välbevarade medeltida karaktär, utgör Värmdö kyrka ett dominerande inslag i det omgivande landskapet.

Värmdö kyrka har med sina gråstensmurar med vita, bredstrukna fogar och höga takfall bibehållit sin medeltida karaktär och bevarar sitt utseende sedan slutet av 1400-talet. **Sakristian** och **vapenhuset** är sammanbyggda med var sitt **gravkor**, under gemensamma tak lika höga som **långhuset**, vilket ger kyrkan en unik form. Kyrkan bevarar medeltida takstolar och höga branta spåntäckta takfall. Det tillbyggda **benhuset** är troligen det enda bevarade i Stockholmstrakten och utgör en värdefull del av kyrkan.

Interiört präglas kyrkorummet av sina medeltida valv och stora antal medeltida skulpturer. 1600-talets **stormaktstid** gör sig gällande med **gravtumba**, predikstol, **epitafier** och en stor mängd **begravningsvapen**. 1960-talets restaurering har lämnat tydliga spår i kyrkorummet med sina tegelinslag, moderna bänkinredning

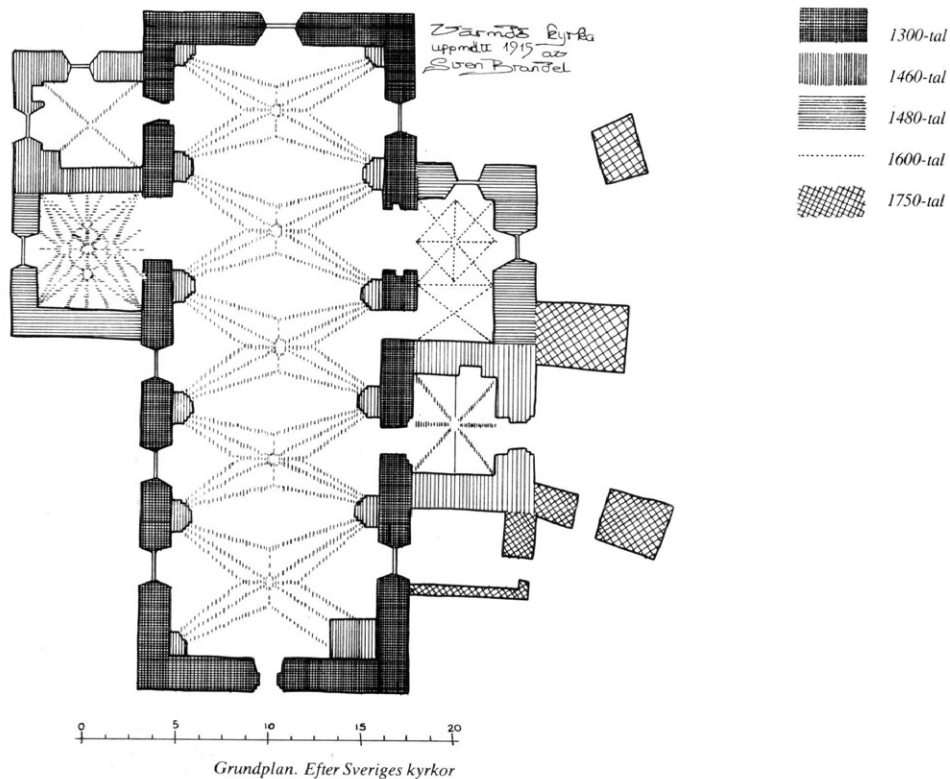
och orgelläktare på stålpelare. Orgeln är en av landets få Söderlingorglar, dessutom med 18 söderlingstämmor i original.

Den **bogårdsomgärdade** kyrkogården med trädkrans, **stigluckor**, gravkapell och kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar samt klockstapeln utgör tillsammans med kyrkan en sammanhållen miljö med ålderdomlig karaktär och har stora miljöskapande värden.

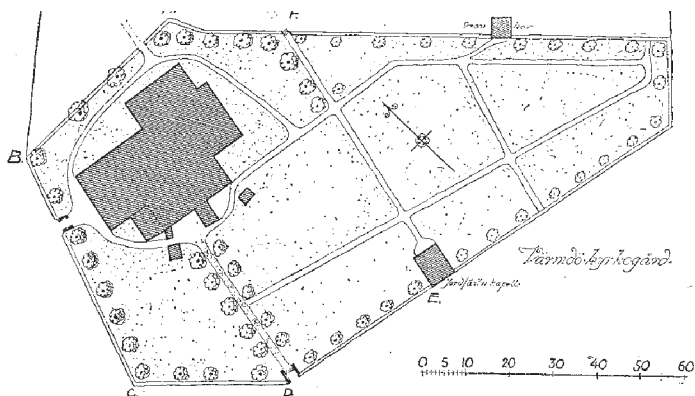
Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan bevarar i sin helhet medeltida murverk och planform
- takstolarna är bevarade sedan medeltid
- taken är sedan medeltid täckta med spån
- **benhuset** är en mycket sällsynt byggnadstyp
- kyrkorummet har en medeltida karaktär med ursprungliga valv och kalkmålade **konsekrationskors** härrörande från medeltid
- kyrkan bevarar en rik samling medeltida träskulpturer
- **stormaktstidens** gör sig gällande i kyrkorummet genom sin predikstol och gravminnen över personer av stor betydelse i trakten
- kyrkogården har sedan medeltid varit **bogårdsomgärdad**
- **stigluckorna** från tidigt 1700-talet och gravkapellet från 1890-talet har spåntäckta tak liksom kyrkan
- äldre kulturhistoriskt intressanta gravvårdar utgör en värdefull del av kyrkomiljöns sammanhållna ålderdomliga karaktär.

ORIENTERINGSPLANER

Plan över kyrkan ur Dahlqvist, Gunilla, Lindmarker, Birgitta m fl,
Värmdö kyrka, Upplands kyrkor 185, Strängnäs 1981.

Situationsplan, uppmätt av S Brandel 1915, ur Sveriges kyrkor,
Uppland I, Stockholm 1918.

KRONOLOGI

Årtal	Händelse	Källa
1300-tal	Stenkyrka uppförs. Triumfkrucifix anskaffas.	Dahlqvist
1430-tal	Sakristia och vapenhus byggs till.	dito
1460-tal	Fem stjärnvalv slås. Spiraltrappa till vinden i kyrkans sydvästra hörn byggs.	dito
1480-tal	Två kapell byggs till. Det norra kapellet valvslås.	dito
1490-tal	Altarskåp anskaffas.	dito
1514	Olofsbild, tillverkat av Lars Snickare, anskaffas.	dito
1600-tal	Kapellen tas helt i bruk som gravkor. Det norra, s k Baggekoret, för släkterna Bagge, Snakenborg. Det södra, s k Flemingska koret, för släkten Fleming.	dito
1600-tal	Dopfunt tillkommer.	Sveriges kyrkor 1949
1623	Lillklocka gjuts.	dito
1624	Klockstapel uppförs.	Dahlqvist
1628	Mellanklocka gjuts.	Sveriges kyrkor 1949
1633	Stiglucka av trä uppförs i väst.	dito
1636	Gravmonumentet och epitafiet i Baggiska koret över Johan Bagge och hans två hustrur Märta Soop och Margareta Ikorn tillkommer.	Dahlqvist
1637	Storklocka gjuts av mästare Medardus i Stockholm, inflyttad från Riga.	Sveriges kyrkor 1949
1644	Epitafium över Claes Fleming och hans första hustru Anna Snakenborg utförs.	dito
1667	Predikstolen skänks till kyrkan till minne av Jöran Flemings död.	Dahlqvist. Sveriges kyrkor 1949
1670	Bänkar tillverkas av Erik Olovsson till kvinnosidan.	Sveriges kyrkor 1949
1686	Delar av bogårdsmuren uppmuras med gråsten i kalkbruk och täcks med tjärat spån. Stigluckor av sten uppförs i väst och söder.	Sveriges kyrkor 1949

Årtal	Händelse	Källa
1687	Benhus byggs till.	Sveriges kyrkor 1949
1689	Kyrkan putsas med tunn, vitt avfärgad puts.	Dahlqvist
1700-tal	Tre fönster huggs upp i norra muren. Strävpelarna i söder byggs.	dito
Tidigt 1700-tal	Stiglucka uppförs.	dito
1732	Stiglucka uppförs av murmästare Lilliander.	Sveriges kyrkor 1949
1738	Klockstapel uppförs av slottsbyggmästaren P Gerdes.	dito
1753	Sakristians tegelgolv ersätts med trägolv.	dito
1754	Samtliga kyrkfönster nyttillverkas.	dito
1750–1759	Vapenhuset och korsarmarna byggs om.	dito
1757	Benhuset byggs om.	Dahlqvist. Sveriges kyrkor 1949
1763–64	Ny orgel tillverkas av H Westervik.	Dahlqvist
1769	Golv av ölandskalksten läggs in i koret .	Sveriges kyrkor 1949
1772	Mellanklockan gjuts om av G Meyer, Stockholm.	dito
1784	Östra ingången i bogårdsmuren sätts igen. Stiglucka rivs. Gångar från stigluckor till kyrkan läggs med sten.	dito
1787	Lillklockan gjuts om av G Meyer, Stockholm.	dito
Sent 1700-tal	Korskranket tas bort.	Dahlqvist
1809	Ny klockstapel byggs.	dito
1829	Två nummertavlor tillkommer.	Sveriges kyrkor 1949
1860	Orgeln med 18 stämmor byggs av orgelfirman N J och E Söderling, Göteborg.	Dahlqvist
1870	Värme installeras. Trägolv läggs över det äldre tegelgolvet.	dito

Årtal	Händelse	Källa
1876	Kyrkogården utvidgas åt öst.	Sveriges kyrkor 1949
1892	Gravkapell uppförs.	dito
1915	Kyrkogården utvidgas nord-öst om kyrkogårdsmuren.	dito
1920	Processionsstavar från 1600-talet skänks till kyrkan.	Dahlqvist
1933	Kyrkan restaureras under Erik Lundberg. Nytt värmesystem installeras, delvis efter förslag från Sven Brandel 1920. Fasad och tak renoveras. Fönstren målas. Vägar och valv restaureras. Trägolvet rivs. Det äldre golvet tas fram. Över grav i långhusets sydvästra hörn utförs en låg tumba. Det östra korfönstret muras igen. Träinredningen målas i brunaktig färg, bänkarna i blått. Ny ekdörr med järnbeslag av medeltidstyp (tidigare tillhöriga benhusdörren) sätts in i sydportalen.	Dahlqvist. ATA
1945	Orgeln byggs om av Åkerman & Lund.	dito
1952	Yttermurar och tak renoveras. Fönstren målas.	dito
1958	Kyrkogården utvidgas.	Dahlqvist
1963	Ny panncentral och ny källare anläggs i källaren under sakristian.	dito
1969	Kyrkan renoveras under ledning av arkitekterna Jaan Allpere och Claes Mellin. Valven isoleras. Värmslingor läggs under tegelgolvet som höjs cirka 17 cm. Nytt tegelgolv läggs in i långhuset. Vapenhusets tegelgolv förnyas och höjs. Sakristians trägolv ersätts med kalkstensplattor. Korets golv kompletteras med kalkstenplattor bakom altarringen. Bänkinredningen tas bort och ersätts med ny. Orgelläktare rivs och ersätts med ny med pelare av stål. Omklädningsbås uppförs under läktaren. Altaret muras om efter uppmätningar av arkitekt Sven Brandel. Ny altarring. Dörr mellan vapenhus och långhus tas bort. Dörrarna till vapenhus och västingång ersätts med portar av stål. Väggarna undersöks, putsas och kalkavfärgas. Kalkmålningar återfinns men är i så dåligt skick att de ej går att ta fram. Prov sparas i vapenhuset. Kyrkorummets sju bevarade invigningskors från sent 1400-tal tas fram. Inventarierna konserveras. Predikstol restaureras.	Dahlqvist. ATA
1975	Orgeln byggs om, renoveras och utökas till 24 stämmor av Åkerman & Lunds Orgelbyggeri, Knivsta. Orgelfasadens äldre färg skrapas fram.	Dahlqvist. Nilsson
1977	Minneslund anläggs i tallbacken nordost om kyrkan.	Dahlqvist

Årtal	Händelse	Källa
1988	Skrudskåp tillkommer i Baggekoret.	ATA
1991	Fasaderna målas.	dito
1992	Ny altarring .	dito
1994	Fönstren målas.	ATA
1996	Ny trappa tillverkas till södra portalen.	dito
1998	Ny kyrkport av ek med järnbeslagning tillverkas till södra portalen. Järnbeslagningen hörde tidigare till benhusdörren. Ny dörr i västra portalen. Taket tjäras.	ATA. SLM

KÄLLFÖRTECKNING

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet
Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet
SLM Stockholms läns museum, arkivet

Dahlqvist, Gunilla, Lindmarker, Birgitta m fl,
Värmdö kyrka, *Upplands kyrkor 185*, Sträng-
näs 1981

Karlsson, Ann Mari, *Upplands kyrkor 201*, Gus-
tavsbergs kyrka, Katrineholm 1987

Sveriges kyrkor, Uppland I, Stockholm 1918

Sveriges kyrkor, Kyrkor i Värmdö Skeppslag,
Stockholm 1949

Nilsson, Christina och Westerberg, Ove, *Kyrk-
guiden. Uägledning till kyrkorna i Stockholms
stift*, Stockholm 1995

Källman, Rolf, *Skärgårdsbygd*, Kulturhistoriska
miljöer i Värmdö kommun, Stockholm
1991